

ПОВІТОВЕ МІСТО БЕРДЯНСЬК ТА ЙОГО МЕШКАНЦІ В ЩОДЕННИКАХ В. К. КРИЖАНІВСЬКОГО

А. С. Кухлев

АНОТАЦІЯ

У статті на основі аналізу щоденників В. К. Крижанівського розглянуто процес розбудови та становлення повітового міста Бердянська протягом 1840-1880-х рр., висвітлено деякі аспекти його господарського, суспільного, духовного розвитку. Простежено основні події, що сталися в населеному пункті в означений період, безпосереднім учасником або свідком яких довелось бути авторові щоденників. Визначено особисте ставлення В. К. Крижанівського до окремих моментів у житті Бердянська та його жителів. Охарактеризовано інформаційний потенціал щоденників як цінного джерела з вивчення історії приазовського міста в контексті урбанізаційних процесів на теренах Південної України XIX ст.

Ключові слова: історичне джерело, В. К. Крижанівський, щоденники, записки, місто, порт, судноплавство, торгівля.

Історія складається з людських доль, вивчати які без джерел такого типу як матеріали особового походження, якщо й можливо, але надзвичайно важко. Останні ж здатні передати не тільки фактичні свідчення сучасників, а й оціночні судження, емоційну атмосферу, дух епохи. У центрі зазначених творів перебували люди. Через їх сприйняття дійсності з'являється можливість всебічно досліджувати повсякденність.

Нагадаємо, до матеріалів особового походження належать мандрівні записки, матеріали експедицій, мемуари, спогади, автобіографічні записки, щоденники, матеріали листування. Їхнє значення обумовлюється наявністю в них багатого фактологічного матеріалу, насиченістю спостереженнями та роздумами авторів про описувані події, яскравим відображенням колориту, духу часу, настроїв та подробиць життя пересічних громадян. Відрізняючись індивідуальним сприйняттям середовища, в якому опинилися автори подій і явищ, матеріали особового походження дають, поміж іншого, різноманітний, багатий матеріал для дослідження історії населених пунктів Південної України [1].

Найбільш цікавим, а інколи й унікальним документом, яскравим свідченням про час та людину в ньому є саме мемуари та спогади, автобіографічні записки та щоденники, які з особливою виразністю передають живі картини та неповторні деталі минулих подій. Однак ці твори мають певні особливості та різну ступень достовірності інформації. З огляду на вищесказане неможливо оминати увагою щоденники В. К. Крижанівського як джерела з історії одного з найбільш крупних населених пунктів Північного Приазов'я XIX ст. – повітового міста Бердянська. На нашу думку, відносно недавній вихід цього твору в світ завдяки копійчкій роботі сучасних бердянських істориків та краєзнавців став значущою подією в українській археографії початку XXI ст. [2].

Проблема вивчення та використання в історичній науці щоденників В. К. Крижанівського почала привертати увагу дослідників відносно недавно. В цьому відношенні велика заслуга належить історикам К. Баханову та І. Лиману. Вони одними з перших дослідили щоденники як джерело 30-70-х рр. XIX ст., а також опублікували тексти 1865, 1870, 1875 та 1876 рр., у яких містяться відомості про Бердянськ [3]. Постає титулярного радника В. К. Крижанівського привертала увагу дослідниці В. Шандра, яка розкрила інформативні можливості щоденникових записок, зробила висновок про значущість виходу даного твору в світ [4]. В якості джерела з історії населених пунктів Півдня України до щоденників В. К. Крижанівського також зверталася науковець В. Константінова. Вона досліджувала питання урбанізації на південноукраїнських землях другої половини XIX – початку XX ст. [5].

Виходячи з вищесказаного, метою даної статті є відтворення життя повітового міста Бердянська та його мешканців за щоденниками В. К. Крижанівського.

Василь Костянтинович Крижанівський був типовою постаттю вітчизняної історії 20-80-х рр. XIX ст. Виходець з дворянського роду, він зробив успішну кар'єру державного службовця, отримавши в 1834 р. чин титулярного радника. Його поява в Бердянську на посаді наглядча місцевої митниці пояснювалася двома обставинами: бажанням прикупити у власність землю на Півдні України та запрошенням новоросійського генерал-губернатора М.С. Воронцова, який підшукував фахівців для служби в різноманітних відомствах краю. В такий спосіб В. К. Крижанівський став довіреною людиною високопосадовця в цьому приазовському місті.

Однак у Бердянську кар'єра В. К. Крижанівського склалася не безхмарно. Наслідком бажань чиновника збагатитися за рахунок державної казни стало його дворазове перебування під судом. Дані обставини призупинили його зростання по службі, а разом із тим, прагнення нечесного збагачення. Відтоді господарювання на землі, яку він прикупив у Бердянську, стало його основним заняттям [6].

Утім, як показав час, інтерес дослідників до постаті В. К. Крижанівського обумовився не його особливими професійними здібностями та заслугами, а тим фактом, що останній був автором цінного та цікавого історичного джерела – щоденників, універсальний зміст яких напрочуд повно відобразив життя Бердянська та його мешканців у 1840-1883 рр.

Ведення щоденників зайняло в біографії цієї людини дуже важливе місце. Але читаючи їх, часом стає важко зрозуміти, для чого вони велися: чи для господарських записок, чи для нотування визначних подій або ж для потаємної розмови із самим собою з притаманним йому прагненням до самовдосконалення. На перший погляд, у своїх щоденниках В. К. Крижанівський намагається стримано оповісти новини міського життя. Та по мірі знайомства з історичним джерелом перед читачем постає, хоча й доволі скупо, людина, якою вона була в реальному житті, перейнята щоденною турботою про власну справу, людина, якій небайдуже, що коїться в місті.

Вивчаючи щоденникові записки, не важко помітити, що його автора вирізняло перш за все поважання державницького «начала» та шанобливе ставлення до влади,

починання та реформи якої він сприймає з розумінням та інтересом. Так, у заснуванні Бердянська, на його переконання, в дуже вдалому місці, в успішному розвитку цього населеного пункту особливо в перші роки існування, В. К. Крижанівський вбачає велику заслугу свого патрона, генерал-губернатора М. С. Воронцова: так, на шостому році існування міста «...по ходатайству...князя...мы осчастливлены были дарованием 10-и летней льготы городу...» [7].

Не менш позитивно В. К. Крижанівський характеризує діяльність міського голови К. П. Константинова, який доклав багато зусиль щодо будівництва нового гостинного двору, відкриття в місті цілого ряду навчальних закладів тощо. Схвально автор щоденників відгукується про «начальника нашего города и порта» П. П. Шмідта, який обіймав цю посаду з 1876 р. Останньому належить цілий ряд заслуг: облаштування приморського бульвару – кращого місця для відпочинку в спекотні дні, скверу, налагодження поштового сполучення між Бердянськом та Мелітополем, заснування в місті контори державного банку та інших нововведень [8].

Чимало місця в щоденникових записках посідає оцінка ліберальних реформ 1860-1870-х рр., особливо тих, які були спрямовані на зростання міських статків, благоустрій міста, розвиток освіти тощо. Від такого реформування автор щоденників очікував лише «счастливых результатов». Наслідки перетворень у Бердянську знайшли своє відображення, зокрема, у виборності міської влади, заснуванні земством початкової народної школи для 70 учнів [9] тощо.

Цілком природно, що дворянин Крижанівський, як прогресивна людина свого часу, надзвичайно високо оцінював правління російського імператора Олександра II, волею якого в Росії були започатковані та проведені реформи 60-70-х рр. XIX ст. Зі щоденника можна дізнатися, в якій мірі населення Бердянська було проникнуте повагою до государя. В місті, наприклад, широко святкувалося врятування царя від замаху, скоєного терористами-народовольцями в лютому 1880 р.: тут пройшли молебні, хорувий виступ гімназистів, святковий сніданок та бал [10].

Інший приклад – коронування імператора Олександра III та його дружини. Цю подію, яку жителі Бердянська святкували чотири дні, з 15 по 18 травня 1883 р., В. К. Крижанівський описав зі всіма подробицями. «По окончании молебствия тысячи народа и войска тут же были угощены на площади обедом и пивом, а чины военные и гражданского ведомства, с иностранными консулами, а также и русское и иностранное купечество приглашены на роскошный завтрак, сервированный в доме городской управы, более чем на тысячу человек. Тостам не было конца. Угощение было на славу», – йдеться в щоденниках [11].

Приналежність В. К. Крижанівського до міської еліти відкривало перед ним можливість не лише спостерігати, а й брати безпосередню участь в багатьох офіційних заходах, прийомах та урочистостях, що траплялися в місті, вільно спілкуватися з представниками влади, бути вхожим до домів місцевої аристократії. Як видно із щоденникових записок, сильне враження на його автора справляли відвідування Бердянська високими державними та духовними особами. Серед тих, хто побував у місті в різні роки, – великий князь Костянтин Миколайович, який «осчастливил порт и город наш своим посещением» в 1872 р., міністр шляхів сполучення, міністр народної освіти, таврійський та одеський генерал-губернатори, архієпископ Таврійський та Симферопольський Гурій та інші особи. Багато емоцій у городян, як повідомляє В. К. Крижанівський, викликав приїзд до Бердянська в 1874 р. міністра шляхів сполучення: «Граждане наши в восторге...тем более, что со дня существования города это первый пример посещения его министром» [12].

Хоча в щоденниках В. К. Крижанівським відводиться чимало місця аналізу внутрішньої та зовнішньої політики міської влади, набагато більше сторінок цього історичного джерела присвячено детальному опису господарського життя Бердянська,

розповіді про розвиток його економіки та торгівлі. Цілком доречно, що записки починаються з повідомлення про деякі особливості відкриття навігації 1841 р. та турботи, пов'язані з цим. Коротко кажучи, судноплавство, землеробство та торгівля – ось три основні проблеми, до яких найбільше прикута увага «бердянського літописця» протягом усього часу ведення щоденників.

Зокрема, із записок дізнаємося, що Бердянськ мав вигідне розташування для відправки хліба закордон. Бердянський порт рано розмерзався, а це в свою чергу дозволяло йому вчасно відкривати хлібну торгівлю, яка складала головну статтю доходів міської казни. Майже по кожному року В. К. Крижанівський, добре знайомий з митною справою, намагався навести статистичні дані щодо кількості отриманих та відправлених товарів. Як людина, що дійсно дбає про потреби «комерційних людей», він надзвичайно схвально сприйняв новину про випуск у 1882 р. «Комерційного бюлетеня» – своєрідної річної фінансової відомості Бердянська, в якій містилася інформація про рух торгівлі в порту. Потреба в такому бюлетені обумовлювалася браком точних відомостей про товарообіг. В. К. Крижанівський був переконаний: видання вісника стане вигідним для всіх учасників економічних відносин – держави, ревізорів, підприємців.

Окрім хліба в місті процвітала торгівля сіллю, яка доставлялася морем переважно з Керчі, а потім розкупалася чумаками. Неодноразово автор щоденникових записів із гордістю сповіщав про значущість Бердянська як крупного морського порту, коли «...более ста заграничных судов разных наций украшают своими флагами наш порт» [13].

Утім так бувало не завжди. Часом, через несприятливі погодні умови (сильні вітри, морози) до бердянського порту не могло зайти жодне судно. Оскільки судноплавство та торгівля напряму залежали від розвитку сільського господарства краю, В. К. Крижанівський, як поміщик, зацікавлений в отриманні гарних врожаїв, а значить, стабільних прибутків, не міг оминати в своїх записках окремі аспекти, що торкалися землеробства. Для нього земля являла собою «живой и неоцененный капитал». Саме тому на сторінках щоденників постійно подаються відомості про особливості посівної кампанії того чи іншого року, описуються погодні умови, які сприяли високій врожайності чи навпаки заважали їй, фіксуються отримані місцевими хліборобами результати сільськогосподарської діяльності. Від багатьох факторів – погоди, кількості зібраного хліба, ринкової кон'юнктури, навігації тощо – залежали статки більшості жителів Бердянська. І на це постійно вказує автор записок.

Як можна побачити зі щоденників, В. К. Крижанівського видає велика любов до землі, до городництва та садівництва. Їхній автор по-справжньому пишається садами та городами, які зеленіють там, де колись фактично був лише голий степ. Такі зміни щиро радували автора щоденників. Він захоплено описував успіхи жителів Бердянська у вирощуванні різноманітних фруктів: абрикосів, яблук, груш, винограду тощо. «Замечательная страсть у добрых наших граждан к садоводству. ...вы видите с нынешней весны трудящихся уже во вновь отведенных участках для садов, на самой тучной земле, изобильной на каждом шагу водою», – підкреслює В. К. Крижанівський [14].

Поліпшення зовнішнього вигляду Бердянська, вдосконалення його архітектурних форм та благоустрою, було важливим для Василя Костянтиновича. Читачі щоденників можуть дізнатися, в якій послідовності забудовувалося місто, які установи та заклади з'являлися в ньому раніше або пізніше. Наприклад, цілком логічним видається будівництво в перші роки заснування міста великого гостинного двору, оскільки Бердянську з самого початку відводилася роль крупного торговельного центру Північного Приазов'я.

Але далеко не все в житті міста та його мешканців влаштовувало В. К. Крижанівського. Він не лише розповідає про основні події, а й відчутно переймається тим, що, на його думку, потребує виправлення, подальшого вдосконалення для процвітання Бердянська та отримання спільної вигоди. Наприклад, автор записок розмірковував про наступне: наслідки великої пожежі, яка сталася в гостинному дворі в липні 1846 р., могли бути набагато меншими, якщо тут завчасно подбали би про необхідні засоби гасіння. В. К. Крижанівський радить місцевому начальству подбати про пожежну безпеку, аби уникнути подібних явищ у майбутньому. На жаль, як видно, влада не поспішала в розв'язанні даної проблеми. Про це свідчить той факт, що навіть через чверть століття після описуваних подій у місті так і не з'явилася окрема пожежна частина [15].

Не менше турбує В. К. Крижанівського стан морського порту та створення більш безпечних умов для судноплавства. «Бердянський літописець» неодноразово звертав увагу влади на вжиття ними дієвих заходів щодо вдосконалення гавані: спорудження молу, реконструкцію пристані, зведення хвилеріза, влаштування рятувальної станції, що в свою чергу сприяло би безпеці та пошквалюванню навігації.

Приблизно з початку 1870-х рр. автор щоденників все частіше нарікав з приводу відсутності залізниці до бердянського порту. На це вказують записи 1871, 1878, 1881 рр. Залізничне сполучення відкрило би далекосяжні перспективи для розвитку торгівлі. «Жаль только, что у нас нет железной дороги; московские промышленники отправляют хлеб морем в Таганрог, а оттуда уже по железной дороге. Дайте нам железную дорогу, и порт наш завалит Московския фабрики отличной пшеницей. Москвичи платили нам в этом году по 16 руб. за четверть», – із неприхованим смутком та одночасно гордістю сповіщає автор щоденників [16].

«Бердянський літописець» піклується про здоров'я городян. Він скаржиться на розповсюдження інфекційних хвороб, дифтерії, лихоманок. Останні, в чималій мірі, були викликані незадовільною якістю колодязної води, потраплянням до неї нечистот через піщані ґрунти, на яких стояло місто. В такий спосіб В. К. Крижанівський намагався примусити чиновників зробити щось корисне для людського загалу. Цікаво, що цього разу адміністрацією вживалися заходи, аби виправити ситуацію. Так, неподалік міста наприкінці 1870-х рр. були відкриті джерела з чистою водою, які планувалося використати для облаштування міського водопроводу та будівництва каналізаційної системи.

На основі коротких, але доволі цікавих відомостей, із щоденників можна дізнатися про окремі аспекти існування національних меншин в цьому приазовському місті та його окрузі. Наприклад, по тому, як В. К. Крижанівський називав євреїв – «промышленные сыны Израиля», неважко здогадатися, якими видами діяльності вони займалися. Автор записок повідомляв, що в 1844 р. за рахунок добровільних внесків євреїв лише за два місяці звели гарну синагогу фактично на пустирі.

Як відомо, після загибелі в 1881 р. російського імператора Олександра II для більшості єврейського населення Південної України настали складні часи. З метою недопущення єврейських погромів у Бердянську, писав В. К. Крижанівський, міською владою під особистим контролем таврійського губернатора були вжиті заходи щодо забезпечення спокою та порядку по відношенню до євреїв. В ті дні там навіть були розміщені дві роти солдатів, а губернатор особисто зробив відповідні роз'яснення серед міщанства, яке в свою чергу запевнило останнього в своїй лояльності до єврейства.

Також В. К. Крижанівський уважний до життя німецьких колоністів. Їхня колонія вирізнялася гарними фасадними будинками, чудовими садами, які трималися у відмінному стані. Вміле господарювання менонітів проявилось в успішному розведенні винограду на здавалось би не надто врожайних бердянських пісках.

Автор щоденників не був байдужим до майбутнього, постійно дбав про молодь, яка, розмірковуював він, обов'язково повинна здобувати освіту. Саме тому записи про відкриття шкіл, їхній стан, ставлення учнів до навчання займають так багато місця в замітках В. К. Крижанівського. Турбота про розвиток освітянської ниви міста не покидала його протягом усіх років ведення щоденників: то він 20 років клопотав про відкриття в Бердянську повітового училища, то жалівся на занедбаний вигляд покрівлі приходського училища, то щиро радів відкриттю нових навчальних закладів – бердянської жіночої школи, чоловічої гімназії, безкоштовного народного училища для дівчаток тощо. З джерела постає повна картина розвитку освітньої галузі міста. Наприклад, у 1875 р. вона виглядала наступним чином: Бердянськ мав гімназію, дівчачу прогімназію, чотири народних училища для хлопчиків та безкоштовне народне училище для дівчаток. У всіх цих закладах навчалася більше 1000 дітей [17].

На жаль, у щоденниках міститься небагато відомостей про особливості культурного життя бердянців. В. К. Крижанівський залишив доволі скупі дані про те, як відпочивали пересічні мешканці, чим цікавилися простолюдини, як проводили свій вільний час тощо. Проте записки висвітлюють окремі факти із дозвілля більш заможних городян. Так, дізнаємося, що для них силами самодіяльних артистів інколи влаштовувалися концерти, музичні вечори. Особливо популярними вони були взимку, коли через непогоду місто майже повністю втрачало зв'язок із зовнішнім світом. Час від часу Бердянськ відвідували й окремі професійні актори та театральні трупи. Цікаво, що представники інтелігенції організовували благодійні концерти, наприклад, з метою збору коштів для малозабезпечених учнів.

З щоденників можна дізнатися про релігійну ситуацію в місті. Свої духовні потреби жителі багатонаціонального Бердянська могли відправляти в чотирьох православних храмах, в одному католицькому, в грецькій церкві та в синагозі [18]. Міжконфесійного протистояння в місті не спостерігалося.

Таким чином, щоденники В. К. Крижанівського, проникнуті справжньою теплою до свого улюбленого міста («Расти, Бердянск, и восхищай успехами своими любящих тебя»), стали цікавим та достовірним історичним джерелом, зі сторінок якого можна спостерігати широку картину життя Бердянська та його жителів у середині – другій половині XIX ст. Їхній автор залишив цінну інформацію про розвиток судноплавства та морського порту, торгівлі, хліборобства та садівництва, міського будівництва, освіти та охорони здоров'я тощо. Крім того, в ньому відображені визначні події, що сталися в Бердянську протягом півстоліття і учасником або свідком яких довелося бути автору записок.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрена жизнь уездного города Бердянска и его жителей в 1840-1880-х гг., отраженная на страницах дневников В. К. Крыжановского. Рассматриваются особенности экономического, социального, культурного развития Бердянска в дореформенный и пореформенный периоды. На основе анализа описываемых В. К. Крыжановским событий городской жизни показано личное восприятие автором происходящего, делается вывод о его небезразличном отношении к судьбе города. В целом дневники В. К. Крыжановского являются ценным источником по изучению истории Бердянска в контексте урбанизационных процессов на Юге Украины XIX ст.

Ключевые слова: исторический источник, дневники, записки, город, порт, судоходство, торговля.

SUMMARY

The article discusses the life of the county town of Berdyansk and its inhabitants in the 1840-1880's. reflected in the pages of diaries V.K. Kryzhanovsky. The features of the

economic, social and cultural development of Berdyansk in the pre-reform and post-reform periods. Based on the analysis described V. K. Kryzhanovsky urban life events shown personal perception of what is happening, the author concludes his indifferent attitude to the fate of the city. In general diaries V. K. Kryzhanovsky are a valuable source for the study of history of Berdyansk in the context of urbanization processes in the southern Ukraine XIX century .

Keywords: historical source, diaries, notes, city, port, shipping, trading.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Гедьо А. В. Матеріали особового походження як джерело з історії міст Південної України кінця XVIII – початку XX ст. / А. В. Гедьо, А. С. Кухлев // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Випуск 73 (№ 6). – С. 99-101.
2. Кухлев А. Матеріали особового походження як джерело з урбанізації Північного Приазов'я (на прикладі міст Маріуполь та Бердянськ) / А. Кухлев // Українська державність: історія і сучасність: зб. матеріалів Всеукраїнської наук.-практ. конференції, м. Маріуполь, 23 листопада 2012 р. / Під заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2012. – С. 89-91.
3. Баханов К. А., Лыман И. И. Бердянск в дневниках титулярного советника В. К. Крыжановского. Крыжановский В. К. Дневники / К. А. Баханов, И. И. Лыман. – Запорожье: Просвіта, 2002. – 218 с.
4. Шандра В. «Дневники» В. К. Крижанівського і їх видання / В. Шандра // «Бердянський літописець» Василь Крижанівський / Упор. І. І. Лиман, В. М. Константинова. – Бердянськ – Київ – Едмонтон: РА «Тандем-У», 2007. – С. 22-26.
5. Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки) / В. М. Константинова. – Запоріжжя: АА Тандем, 2010. — 596 с.
6. Шандра В. Назв. праця. – С. 23.
7. «Бердянський літописець» Василь Крижанівський / Упор. І. І. Лиман, В. М. Константинова. – Бердянськ – Київ – Едмонтон: РА «Тандем-У», 2007. – С. 155.
8. Там само. – С. 219.
9. Там само. – С. 179.
10. Там само. – С. 221.
11. Там само. – С. 231.
12. Там само. – С. 198.
13. Там само. – С. 179.
14. Там само. – С. 133.
15. Там само. – С. 186.
16. Там само. – С. 226.
17. Там само. – С. 200.
18. Там само. – С. 166; С. 175.

Надійшла до редакції 12.11.2013 р.